

OLMOSHLARNING DEYKTIK-ANAFORIK SALOHİYATI VA UNI
KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK YONDASHUV ASOSIDA SHAKLLANTIRISH

Sharipova Xumora Zayniddin qizi¹

Qashqadaryov viloyati Shahrisabz shahri 13-maktab Ona tili adabiyot o'qituvchisi

E-mail: sharipovaxumora0@gmail.com

Annotatsiya. Tezisdagi o'zbek tilidagi olmoshlarning nutq vaziyatiga ishora qiluvchi (deyktik) va matn ichidagi aloqani ta'minlovchi (anaforik) vazifalari yagona pragmatik tahlil doirasida ko'rib chiqiladi. Olmoshlarning ijtimoiy munosabat, hurmat va masofani ifodalashdagi o'rni, nol anafora hodisasi hamda ularni o'qitishning uch bosqichli kommunikativ modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: olmosh, deyksis, anafora, referent, nol anafora, kogeziya, pragmatik omil, kommunikativ yondashuv.

Аннотация. В тезисах дейктическая и анафорическая функции местоимений узбекского языка рассматриваются в рамках единого прагматического анализа. Описывается роль местоимений в выражении социальной дистанции и вежливости, явление нулевой анафоры, а также предлагается трёхэтапная коммуникативная модель их обучения.

Ключевые слова: местоимение, дейксис, анафора, референт, нулевая анафора, когезия, прагматический фактор, коммуникативный подход.

Abstract. The paper examines the deictic and anaphoric functions of Uzbek pronouns within a single pragmatic framework. It describes the role of pronouns in expressing social distance and politeness, the phenomenon of zero anaphora, and proposes a three-stage communicative model for teaching them.

Keywords: pronoun, deixis, anaphora, referent, zero anaphora, cohesion, pragmatic factor, communicative approach.

KIRISH

O'zbek tilshunosligida olmosh so'z turkumi uzoq vaqt asosan morfologik jihatdan – ma'no turlari, turlanishi va gapdagi sintaktik vazifasi nuqtai nazaridan o'rganib kelindi [1; 2]. Zamonaviy tilshunoslikda esa til birliklari tizim ichidagina emas, balki nutq jarayonida, so'zlovchi, tinglovchi va vaziyat o'rtasidagi munosabatlar fonida tahlil qilinmoqda [3; 4]. Bu jihatdan olmosh alohida o'rin tutadi: u o'z-o'zicha aniq narsani nomlamaydi, uning referenti faqat nutq vaziyati yoki matndagi oldingi (keyingi) birlik orqali belgilanadi. Boshqacha aytganda, olmoshning mazmuni uning qo'llanishida to'ladi.

Ta'lim amaliyotida bu xususiyat ko'pincha e'tibordan chetda qoladi. O'quvchilar olmoshning ma'no turlarini yaxshi biladi, ammo matnda u, bu, o'sha kimga yoki nimaga ishora qilayotganini aniqlashda, o'z yozma ishlarida takror va noaniqlikdan qochishda,

murojaatda sen va siz ni o'rinli tanlashda qiynaladi. Demak, olmoshni bir vaqtning o'zida grammatik birlik, pragmatik ko'rsatkich va matn bog'lovchisi sifatida o'rgatish zarur.

Tadqiqotning maqsadi – olmoshlarning deytik va anaforik vazifalarini yagona tahlil doirasida tavsiflash hamda ularni o'qitishning kommunikativ-pragmatik modelini asoslash. Bunda quyidagi vazifalar qo'yildi: olmoshlarning nutq vaziyatiga bog'liq ma'no qirralarini aniqlash; ularning matn yaxlitligini ta'minlashdagi rolini ko'rsatish; o'quvchilar nutqida uchraydigan tipik xatolarni tasniflash; mashg'ulotlar uchun bosqichli topshiriqlar tizimini ishlab chiqish.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi ona tili ta'limida «Matn ustida ishlash» va «Nutq madaniyati» yo'nalishlari kuchaytirilayotgan bo'lsa-da, olmoshlar hamon morfologiya bo'limida, matndan ajratilgan holda o'rganilmoqda. Natijada o'quvchi olmoshning ma'no turini ayta oladi, lekin matn tuzishda undan ongli foydalana olmaydi. **Ilmiy yangiligi** – olmoshlarning deytik, anaforik va ijtimoiy-baholovchi vazifalari bir tizimda ko'rib chiqilib, ularning har biriga mos o'quv topshiriq turi belgilandi.

MATERIAL VA METODLAR

Tadqiqot materiali sifatida hozirgi o'zbek badiiy nasri va publitsistikasidan olingan parchalar, kundalik muloqot namunalari hamda umumta'lim maktablari o'quvchilarining yozma ishlariga xos tipik holatlar tanlandi. Tahlilda quyidagi usullardan foydalanildi:

- **tavsifiy va kontekstual tahlil** – olmoshning ma'nosini u qo'llangan gap, matn va vaziyat bilan birga talqin qilish;
- **referent zanjirini kuzatish** – matnda bir shaxs yoki narsaga ishora qiluvchi ot, olmosh va nol shakllar ketma-ketligini aniqlash;
- **almashtirish (transformatsiya) usuli** – bir olmoshni boshqasi bilan almashtirib (sen → siz, bu → o'sha), ma'no va munosabatdagi o'zgarishni qayd etish;
- **pragmatik tahlil** – S. Levinson tomonidan ajratilgan shaxs, makon, zamon, diskurs va ijtimoiy deysis turlari asosida olmoshlarni tasniflash [4];
- **didaktik modellashtirish** – aniqlangan xususiyatlarni o'quv topshiriqlari tizimiga aylantirish.

NATIJALAR

1. Deytik vazifa. Kishilik olmoshlari (men, sen, biz, siz) nutq ishtirokchilarini ko'rsatadi va shaxs deysisini hosil qiladi. Ko'rsatish olmoshlari (bu, shu, o'sha, u, ana, mana) so'zlovchiga nisbatan yaqin-uzoqlikni belgilaydi. O'zbek tilida ijtimoiy deysis ayniqsa kuchli: siz va uchinchi shaxsdagi hurmat ko'pligi (Ustozimiz hali kelmadilar) muloqotdagi masofa va hurmatni bildiradi. Ilmiy matndagi muallif biz i esa kamtarlik va umumlashtirish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

2. Anaforik va kataforik vazifa. Olmosh matnda oldin tilga olingan birlikka qaytadi (anafora) yoki keyin keladigan axborotga tayyorlaydi (katafora): Dilnoza kutubxonaga kirdi. U kerakli kitobni tezda topdi (anafora); Buni hech kim kutmagan edi: kechasi birinchi qor yog'di (katafora). Shu tariqa olmosh zanjirlari alohida gaplarni yaxlit matnga birlashtiradi.

Umumlashtiruvchi olmoshlar (hamma, barcha, bari) ko'pincha xulosa qismini, so'roq olmoshlari esa dialogdagi savol-javob bog'lanishini shakllantiradi.

3. Nol anafora. O'zbek tilida shaxs-son qo'shimchalari egani aniq ko'rsatgani uchun olmosh ko'pincha tushirib qoldiriladi: Kitobni o'qib chiqdim. Juda yoqdi. Bu holda bog'lanish grammatik ko'rsatkich orqali saqlanadi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'quvchi matnlaridagi ortiqcha olmoshlar (Men uyga keldim. Men ovqatlan dim. Men dars qildim.) aynan nol anafora imkoniyatidan foydalanmaslik natijasidir.

4. Makon, zamon va diskurs deyksisi. Ko'rsatish olmoshlari faqat makoniy yaqin-uzoqlikni emas, zamonni ham ko'rsatadi: shu kuni – hozirgi yoki hikoya qilinayotgan payt, o'sha yillari – so'zlovchi va tinglovchiga ma'lum bo'lgan o'tmish. O'sha olmoshi ko'pincha umumiy xotiraga tayanadi: O'sha kitobni olib keldingmi? – bu yerda kitob matnda tilga olinmagan, ammo suhbatdoshlar uchun tanish. Diskurs deyksisida esa olmosh matnning o'zidagi bo'lakka ishora qiladi: Yuqorida aytilganlarning barchasi shuni ko'rsatadiki..., Bu fikrga qo'shilish qiyin. Bunday qo'llanish ayniqsa ilmiy va publitsistik matnlarda ko'p uchraydi va mulohazalar o'rtasidagi mantiqiy o'tishni ta'minlaydi.

5. Pragmatik-baholovchi ma'nolar. Ayrim olmoshlar kontekstda qo'shimcha munosabat ifodalaydi: anavi, haligi – mensimaslik yoki eslay olmaslik, u narsa – evfemik yashirish, o'zi – ta'kid yoki ajablanish (O'zi nima bo'ldi?). Bu ma'nolar lug'atda qayd etilmaydi, faqat vaziyatdan anglashiladi.

6. Tipik xatolar. O'quvchilar nutqida uch turdagi xato ko'proq uchraydi: a) referent noaniqligi (Anvar Karimga uning kitobini qaytarishini aytdi – kimning kitobi?); b) olmoshni haddan tashqari takrorlash; d) bitta matn (masalan, xat) ichida sen va siz murojaatini aralashtirib yuborish.

Olingan natijalar asosida olmosh guruhleri, ularning asosiy pragmatik vazifasi va o'qitishda qo'llash mumkin bo'lgan topshiriq turlari quyidagi jadvalda umumlashtirildi.

Jadval

Olmoshlarning pragmatik vazifalari va ularga mos o'quv topshiriqlari

Olmosh guruhi	Asosiy pragmatik vazifasi	Misol	Topshiriq turi
Kishilik	Shaxs va ijtimoiy deyksis; hurmat, masofa	Sen kelding. / Siz keldingiz.	Bitta xabarni turli adresatga moslab aytish
Ko'rsatish	Makon va diskurs deyksisi; anafora	bu gap, o'sha kuni	Matnda referent zanjirini chizish
O'zlik	Ta'kid, mas'uliyatni ajratish	O'zim bajaraman.	Ta'kidli va betaraf variantlarni qiyoslash

Umumlashtiruvchi	Xulosa, qamrov	Hammasi joyida.	Matn yakunini umumlashtirib yozish
So'roq	Dialogik bog'lanish	Kim keldi? – Akam.	Savol-javob asosida dialog tuzish
Nol shakl	Ixchamlik, takrori bartaraf etish	Keldim. Charchadim.	Ortiqcha olmoshlarni tahrir qilish

7. Didaktik model. Yuqoridagilar asosida uch bosqichli model taklif etiladi. Tanib olish bosqichida o'quvchi matndagi olmoshlarning referentini topadi va ularni ot bilan chiziq orqali bog'laydi. Tahlil bosqichida olmosh almashtirilib (sen → siz, bu → o'sha), ma'no va munosabat qanday o'zgargani muhokama qilinadi. Yaratish bosqichida vaziyatli topshiriqlar bajariladi: bitta voqeani do'stiga, ustoziga va rasmiy tashkilotga aytib berish, o'z matnini referent aniqligi va takror jihatidan tahrir qilish.

MUHOKAMA

Natijalar M. Halliday va R. Hasan kontsepsiyasiga mos keladi: ular referensiyani kogeziyaning asosiy turlaridan biri deb hisoblab, olmoshni matnni «tikib turuvchi» vosita sifatida baholaydi [5]. Biroq o'zbek tili materiali ikki muhim farqni ko'rsatadi. Birinchidan, agglyutinativ tuzilish tufayli bog'lanishning katta qismi olmosh orqali emas, balki shaxs-son va egalik qo'shimchalari orqali, ya'ni nol anafora yo'li bilan amalga oshadi. Shuning uchun «ko'proq olmosh – yaxshiroq bog'lanish» degan xulosa o'zbek matni uchun to'g'ri emas. Ikkinchidan, hurmat ko'pligi va sen/siz qarama-qarshiligi olmoshni ijtimoiy munosabatning bevosita ko'rsatkichiga aylantiradi; bu jihat Sh. Safarov va M. Hakimovning o'zbek pragmatiklingvistikasiga oid ishlarida ham ta'kidlangan [6; 7].

Didaktik nuqtai nazardan an'anaviy yondashuv olmoshni tasnif orqali, taklif etilayotgan yondashuv esa vazifa orqali o'rgatadi. Bu ikki yo'l bir-birini inkor etmaydi: morfologik bilim tanib olish uchun asos bo'lsa, pragmatik tahlil o'quvchiga shu bilimni nutqda qo'llash imkonini beradi. G. Yul ta'kidlaganidek, deytik ifodalarni tushunish so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi umumiy kontekstga tayanadi [8]; demak, o'quv topshiriqlari ham aniq muloqot vaziyatiga qurilishi lozim.

Pragmatik omillar orasida adresat omili alohida ahamiyatga ega. Bir xil mazmundagi xabar tinglovchining yoshi, mavqei va so'zlovchiga yaqinligiga qarab turli olmosh shakllarini talab qiladi: Sen ertaga kelasanmi? (do'stga), Siz ertaga kelasizmi? (notanish kishiga), Ertaga kelasizlarmi? (hurmatli kishiga yoki guruhga). O'quvchilarga bu tanlovni qoida sifatida emas, balki vaziyatli mashq orqali his qildirish samaraliroq. Shuningdek, badiiy matnda muallif personajga munosabatini ham olmosh orqali ko'rsatishi mumkin: bir personaj haqida ul zot, boshqasi haqida anavi deyilishi o'quvchiga ular haqida baho beradi. Bunday misollarni tahlil qilish o'quvchining matnni chuqur tushunish ko'nikmasini ham rivojlantiradi.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, u sifat tahliliga asoslangan. Taklif etilgan modelning samaradorligini tajriba-sinov (nazorat va tajriba guruhleri) orqali miqdoriy baholash keyingi bosqichning vazifasi hisoblanadi.

XULOSA

Olmoshlar oddiygina mustaqil leksik ma'nodan mahrum so'z turkumi emas, balki vaziyatga ochiq ma'noga ega birlik bo'lib, ularning referenti deytik yoki anaforik aloqa orqali belgilanadi. O'zbek tilida olmoshlar matn yaxlitligini ta'minlashda nol anafora bilan birgalikda muhim vazifani bajaradi. Shu bilan birga, matnda ortiqcha olmoshlarning qo'llanishi yoki referenti noaniq bo'lishi kogeziya (matn yaxlitligi)ning buzilishiga olib keladi.

Tilimizdagi sen / siz qarama-qarshiligi, hurmat ko'pligi va baholovchi olmoshlar ijtimoiy deysisning milliy-madaniy o'ziga xos ko'rinishlari sanaladi, shuning uchun ularni o'quv jarayonida alohida yondashuv asosida o'rgatish talab etiladi. Shuningdek, ko'rsatish olmoshlari makon va zamon bilan bir qatorda, matnning o'zidagi ayrim bo'laklarga ham ishora qilib, fikrlar hamda mulohazalar o'rtasidagi mantiqiy izchillikni ta'minlaydi.

Ta'lim jarayonida olmoshlarni shunchaki yod olinadigan qoidalar ro'yxatidan real nutqiy mahoratga aylantirishda «Tanib olish – tahlil – yaratish» modeli muhim o'rin tutadi. Ushbu yondashuv o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqida uchraydigan tipik xatolarni sezilarli darajada kamaytirishga yo'naltirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasashining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2010.
2. Sayfullayeva R. va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
4. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
6. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
7. Hakimov M. O'zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
8. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
9. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.

